

ΕΡΓΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΕΣ

από τις ανασκαφές της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών (1884-1987)

Οι σειρήνες της Ηφαιστίας

Οι πήλινες σειρήνες της Ηφαιστίας είναι ένα από τα τεχνουργήματα που έχουν σημαδέψει περισσότερο την ιστορία των ιταλικών ερευνών στην Ελλάδα και ιδιαίτερα στη Λήμνο. Η ανακάλυψή τους έγινε το 1929, τρία μόλις χρόνια μετά από την έναρξη των ανασκαφών της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών στο νησί. Αποτέλεσε μεγάλη έκπληξη και λόγω του μεγάλου αριθμού παραδειγμάτων που ήλθαν στο φως: ποσότητα που προοριζόταν να παραμείνει μοναδική στο πανόραμα του Βόρειου Αιγαίου και γενικότερα στον ελληνικό κόσμο.

Από τις 20 σειρήνες που βρέθηκαν στην Ηφαιστία, ένα ζεύγος εμπλούτισε, μαζί με άλλα αντικείμενα από το ίδιο σύνολο, το κύριο μουσείο της Αθήνας, το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Μετά από κάποιες δεκαετίες, οι άλλες επανήλθαν στο νησί της Λήμνου και εκτέθηκαν στο νέο Αρχαιολογικό Μουσείο της Μύρινας, που εγκαινιάστηκε το 1961. Το 2014, έπειτα από έναν μεγάλο σεισμό που έσεισε τη Λήμνο και άλλα νησιά του βόρειου Αιγαίου, το Μουσείο και οι σειρήνες υπέστησαν σοβαρές ζημιές. Τελευταία συντηρήθηκαν και πάλι για να εκτεθούν στο ανακαινισμένο αρχαιολογικό μουσείο του νησιού.

Η ιστορία των σειρήνων αρχίζει με κάποιες γεωργικές εργασίες που πραγματοποιήθηκαν σε ένα πλάτωμα του βόρειου τμήματος της χερσονήσου της Ηφαιστίας. Σε αυτή τη ζώνη, χάρη στην ειδοποίηση των κατοίκων, ένας εικοσιτετράχρονος σπουδαστής της Σχολής των Αθηνών, ο Filippo Magi, ανακάλυψε ανάμεσα στο 1929 και το 1930 ένα κτήριο με πλούσιο αποθέτη που περιείχε εκατοντάδες αναθήματα. Αποτελούσε τμήμα ενός ευρύτερου ιερού συγκροτήματος, που αποκαλύφθηκε από μεταγενέστερες ανασκαφές και είναι ακόμη σήμερα αντικείμενο ερευνών, κατά πάσα πιθανότητα αφιερωμένου στη λατρεία της Μεγάλης Θεάς Λήμνου. Το ιερό αποτελείται από μια κεντρική ζώνη, με μία αίθουσα που διαθέτει πλευρικά *θρανία* και ένα άδυτον, από κάποιους χώρους βοηθητικούς και αποθήκευσης τροφίμων πίσω από την κεντρική ζώνη, και από το κτήριο με τον αποθέτη. Αυτό το τελευταίο διατάσσεται σε δύο επίπεδα:

στο κατώτερο βρίσκονται οι βοηθητικοί χώροι, ενώ στο ανώτερο υπάρχουν 3 δωμάτια το ένα μετά το άλλο που ανοίγονταν σε μια υπαίθρια ζώνη και έβλεπαν στο κεντρικό συγκρότημα.

Σε ένα στενό δωμάτιο, ονομαζόμενο Β, κάποια αναθήματα ήταν τοποθετημένα σε ένα υπερυψωμένο πλακόστρωτο. Ο μεγαλύτερος χώρος, ονομαζόμενος C, βρέθηκε γεμάτος, σε κάποια σημεία έφτανε μέχρι μισό μέτρο ύψους, με εκατοντάδες αναθήματα στοιβαγμένα το ένα επάνω στο άλλο. Ανάμεσά τους υπήρχαν τεχνουργήματα διαφόρων τύπων όπως χαλικά, πήλινα αγαλματίδια ανθρώπινων μορφών, ζώων ή της ίδιας της θεάς προστάτιδας της λατρείας, αλλά και εκλεπτυσμένα γραπτά αγγεία, εντόπια παραγωγής ή εισηγμένα από την Αθήνα και την Κόρινθο. Μαζί με αυτά τα αντικείμενα βρίσκονταν οι 20 πήλινες σειρήνες, κάποιες σχεδόν ακέραιες, άλλες σε θραύσματα. Η χρονολόγηση των σειρήνων τοποθετείται στο πλαίσιο του 6^{ου} αιώνα π.Χ., κάποιες στο πρώτο μισό, άλλες στο δεύτερο, σύγχρονες με το υπόλοιπο υλικό του αποθέτη, όπως τη πρωτολημνιακή κεραμική και τις αττικές και κορινθιακές εισαγωγές. Η χρονολογία αυτή, εξάλλου, βρίσκει παράλληλα στις άλλες τερακνότητες που προέρχονται από τα νησιωτικά κέντρα του Βόρειου Αιγαίου και της Μικράς Ασίας.

Η περισσότερη αντιπροσωπευόμενη ομάδα αποτελείται από τερακνότητες με ύψος ανάμεσα στα 40 και τα 50 εκατοστά. Αποδίδονται με το πρόσωπο χαμογελαστής κόρης, διακριτικό στοιχείο της αρχαϊκής περιόδου. Φέρουν υψηλό κάλυμμα κεφαλής, τον *πόλο*, που είναι κοίλος στο εσωτερικό, και ενώτια. Το σώμα είναι αυτό ενός πτηνού, με τα πτερά ανοιχτά και κυρτά που ενώνονται πίσω από την κεφαλή. Η ουρά και τα πόδια ακουμπούν σε μια λεπτή παραλληλεπίπεδη μικρή βάση.

Για τη δημιουργία μιας σειρήνας ήταν απαραίτητα τέσσερα βήματα, που προέβλεπαν την πραγματοποίηση στοιχείων που εκτελούνταν χωριστά και στη συνέχεια συγκολλούνταν:

Το κάλυμμα της κεφαλής, το πρόσωπο, το σώμα και η βάση.

Το κάλυμμα της κεφαλής ήταν πλασμένο με τροχό. Στο οπίσθιο τμήμα, μία μεγάλη οπή υποδεικνύει την ανάρτηση ή τη στερέωση της σειρήνας σε ένα στήριγμα.

Το πρόσωπο είναι κατασκευασμένο σε μήτρα, ένα πήλινο καλούπι στο οποίο διαμορφώνονταν όλα τα χαρακτηριστικά του προσώπου και στο οποίο απλωνόταν ο ωμός πήλος. Οι μήτρες χρησιμοποιούνταν για αντικείμενα της κοροπλαστικής και η ευρεία χρήση τους στα εργαστήρια πιστοποιείται και στον αποθέτη της Ηφαιστίας, από τον οποίο προέρχονται διάφορα παραδείγματα αφιερωμένα από τους ίδιους τους τεχνίτες που ήταν πιστοί της Μεγάλης Θεάς.

Το σώμα είναι λεπτό και επίπεδο, εκτός από ένα μέρος εξογκωμένο που αντιστοιχεί στην κοιλιά, από όπου εκφύονται τα πτερά. Ακολουθούν η ουρά, που μπορεί να ήταν στραμμένη προς τα δεξιά ή προς τα αριστερά, και τα πόδια χωρίς τα άκρα. Η διαμόρφωση του γραμμικού και απλουστευμένου περιγράμματος των πτερών, των ποδιών και της ουράς φαίνεται να είναι αποτέλεσμα περιίτησης από μια λεπτή πήλινη πινακίδα. Για το περίγραμμα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ένα αρχικό μοντέλο, ίσως ξύλινο. Η εκτέλεση με την τεχνική της περιίτησης, εμφανής ιδιαίτερα στα καθαρά περιγράμματα των πτερών, ανακαλεί μια τεχνική που χρησιμοποιείτο ευρέως από τους Λήμιους, όπως μπορούμε να δούμε από τα περιίτητα πήλινα πλακίδια, που παρουσιάζουν διάφορα θέματα όπως μορφές μουσικών. Τέλος, το σώμα και η κεφαλή ήταν συναρμολογημένα και προσέθεταν πήλινα δισκία ως ενώτια και κυλινδρικά στοιχεία ως βοστρύχους.

Η τελευταία εργασία προέβλεπε τη στερέωση της Σειρήνας σε μια λεπτή βάση. Υπάρχουν άλλοι τύποι σειρήνων από το ίδιο σύνολο που στη θέση της βάσης, αντίθετα, έχουν πόδια πτηνού.

Στις επιφάνειες είναι εμφανή τα ίχνη καύσης, που μπορούν να αποδοθούν σε μία πυρκαγιά που φούντωσε στο εσωτερικό του αποθέτη στα τέλη του 6^{ου} αιώνα π.Χ., έπειτα από την οποία το Κτήριο εγκαταλείφθηκε. Η φωτιά και ο χρόνος όμως αφείρεσαν και μεγάλο μέρος των χρωμάτων που είχαν χρησιμοποιηθεί για να αναδείξουν τις ανατομικές λεπτομέρειες. Σε άλλες περιπτώσεις, αντίθετα, διατηρήθηκαν τα ίχνη καστανού χρώματος που αποδίδουν τις λεπτομέρειες του πτερώματος.

Από την άποψη της τεχνολογίας και της τυπολογίας μπορούμε να πούμε πολλά. Μπορούμε να ξεχωρίσουμε τα παραδείγματα του αποθέτη σε 8 διαφορετικές τυπολογίες, αναγνωρίσιμες από τη μήτρα του προσώπου, την παρουσία των ενωτίων και του καλύμματος της κεφαλής, τις διαστάσεις και το σχήμα του σώματος και της ουράς, αλλά και από την παρουσία διακοσμήσεων που αναπαριστούν το πτέρωμα.

- 1) Πώς είχαν εκτεθεί στον αποθέτη;
- 2) Ποιά ήταν η συμβολική σημασία των σειρήνων;
- 3) Ποιοί τις είχαν αφιερώσει;

Όσον αφορά στο πρώτο σημείο μπορούμε να πούμε ότι οι σειρήνες της Ηφαιστίας δεν μπορούσαν να στηριχθούν μόνες τους λόγω του τοξωτού σχήματος και της λεπτής βάσης. Σε αυτό το δεδομένο προστίθενται, επίσης, το πρόσωπο που είναι στραμμένο προς τα κάτω και η μεγάλη οπή στο οπίσθιο μέρος του καλύμματος της κεφαλής. Από αυτούς τους τρεις παράγοντες προκύπτει ότι οι Σειρήνες είχαν δημιουργηθεί για να κοιτάζουν τον θεατή από τα ψηλά προς τα χαμηλά, σε μια απόσταση τέτοια που να

καθιστά αντιληπτές τις λεπτομέρειες του προσώπου και τα χρώματα. Η πιο εμφανής δυνατότητα είναι να ήταν στερεωμένες με καρφιά στους τοίχους ή σε ξύλινα υπόβαθρα όπως οι δοκοί.

Ο Alessandro Della Seta πριν και ο Gaetano Messineo μετά διατύπωσαν την υπόθεση μιας αρχιτεκτονικής λειτουργίας τους, έχοντας στο νου μια έκθεσή τους σαν ένα είδος συνεχούς ζωφόρου αποτελούμενης από Σειρήνες, που απέληγε στο κέντρο με την τετρακίττα της μορφής της Μεγάλης Θεάς, η οποία είχε βρεθεί μαζί τους. Η υπόθεση αυτή, όμως, φαίνεται ελάχιστα πιθανή για πολλούς λόγους: τη διαφορετική διάσταση των σειρήνων και, κυρίως, το αρχαιολογικό τεκμήριο της εύρεσής τους, η μία επάνω στην άλλη, στο εσωτερικό του κύριου χώρου του αποθέτη, όπως συμπεραίνεται από αυτή τη φωτογραφία της ανασκαφής στην οποία βλέπουμε τη μεγάλη θεά, τμήμα του καλύμματος της κεφαλής μίας σειρήνας και το πρόσωπο μίας σφίγγας. Εξάλλου, όπως προκύπτει από την Οδύσσεια και από άλλες πηγές, οι αρχαίοι φαντάζονταν τις σειρήνες σε αριθμό δύο ή τριών, όπως παρουσιάζονται στην αρχαϊκή αγγειογραφία. Από την άποψη ενός αρχαίου παρατηρητή, πράγματι, θα ήταν δύσκολο να φανταστεί μια θεωρία 20 σειρήνων.

Είναι περισσότερο πιθανό οι Σειρήνες, όπως οι σφίγγες που βρέθηκαν στον ίδιο χώρο και ήταν όμοιες ως προς την κατασκευή, να ήταν εκτεθειμένες στο εσωτερικό του δωματίου του αποθέτη ή αγκιστρωμένες σε κινητά στηρίγματα ή στερεωμένες στους τοίχους. Παρόμοια παραδείγματα ήλθαν στο φως και στην κεντρική ζώνη και σε άλλα σημεία διάσπαρτα στο ιερό, πράγμα που σημαίνει ότι τα αντικείμενα αυτά αρχικά δεν φυλάσσονταν στον αποθέτη, αλλά ήταν εκτεθειμένα στην περιοχή του ιερού που προοριζόταν για τελετές και τελετουργικά.

Με βάση τις αρχαιολογικές μαρτυρίες, η εμφάνιση του εικονογραφικού θέματος των σειρήνων στη Λήμνο ανάγεται στα τέλη του 7^{ου} αιώνα π.Χ. Οι πρώτες μαρτυρίες απαντούν στην εικονογραφημένη κεραμική εντόπιας παραγωγής, στη λεγόμενη τυρρηνική ή πρωτολημνιακή. Αυτές οι γραπτές σειρήνες ανάγονται μερικές δεκαετίες πριν από τις τετρακίττες του αποθέτη. Ένα σημαντικό στοιχείο είναι η εύρεση, πάντα στο εσωτερικό του ίδιου αποθέτη, κάποιων ομοιωμάτων κτηρίων από τερακίττα, επάνω στα οποία τεκμηριώνεται, τουλάχιστον σε μία περίπτωση, η παρουσία μιας Σειρήνας, καθισμένης στην επίστεψη του κτηρίου. Τα ομοιώματα αυτά, μερικά από τα οποία αναπαριστούν κτήρια ή κρήνες, χρονολογούνται ανάμεσα στο δεύτερο μισό του 7^{ου} και το δεύτερο μισό του 6^{ου} αιώνα π.Χ.

Στη φαντασία των κατοίκων της Λήμνου της αρχαϊκής εποχής, πριν από την άφιξη των Αθηναίων, οι σειρήνες ήταν συνήθεις παρουσίες. Και σε ένα ιερό του άλλου πιο σημαντικού κέντρου του νησιού, της Μύρινας, ήλθαν στο φως διάφορες τυπολογίες Σειρήνων παρόμοιες με εκείνες της Ηφαιστίας. Αυτές οι

μορφές εξάλλου μπορούσαν να έχουν λειτουργίες που δεν περιορίζονταν μόνον στη σφαίρα των αναθημάτων. Από την αρχαϊκή νεκρόπολη της Ηφαιστίας πράγματι προέρχονται κάποιες σειρήνες από τερρακόττα που χρησιμοποιούνταν ως ληκύθια και είχαν αποθεθεί στο εσωτερικό μιας γυναικείας ταφής.

Οι σειρήνες της Λήμνου έχαιραν μεγάλης επιτίμησης και εξάγονταν: σειρήνες κοροπλαστικής προέρχονται από διάφορα γειτονικά νησιωτικά κέντρα, όπως τα θραύσματα από το Αρτεμίσιον της Θάσου.

Η άφθονη παρουσία σειρήνων στο ιερό της Ηφαιστίας, όπως και σε άλλες ζώνες του αρχαίου οικισμού, μαρτυρά μια παγιωμένη αναθηματική παράδοση. Στην ακρόπολη οι σειρήνες είναι ακόλουθες της Μεγάλης Θεάς Λήμνου, προστάτιδας του νησιού. Ακριβώς όπως στον ελληνικό κόσμο οι σειρήνες συσχετίζονται ενίοτε με την Ήρα. Η σημασία τους, ειδικότερα, μπορεί να ανιχνευτεί στη σχέση του νησιού και της Ηφαιστίας με τη θάλασσα. Οι σειρήνες, πράγματι, αντικατοπτρίζουν τους φόβους και τις παγίδες της ναυσιπλοΐας.

Στην Οδύσσεια, η Κίρκη ειδοποιεί τον Οδυσσέα για το σαγηνευτικό και ολέθριο άσμα τους που οδηγούσε στον θάνατο όποιον τις συναπαντούσε. Μόνον ο Οδυσσέας, αφού έκλεισε τα αυτιά των συντρόφων του με κερύ μελισσας και τους διέταξε να τον δέσουν στο κατάρτι του πλοίου, μπόρεσε να επιβιώσει, αν και είχε ακούσει το πλάνο τραγούδι τους. Και οι Αργοναύτες, επιστρέφοντας από το ταξίδι τους στην Κολχίδα, είχαν συναντήσει τις σειρήνες και είχαν καταφέρει να γλυτώσουν τον θάνατο χάρη στο αρμονικό τραγούδι του Ορφέα, που με τις νότες του είχε πνίξει το θανάσιμο άσμα των σειρήνων. Είναι ακριβώς η συσχέτιση με τη μουσική μία περαιτέρω σύνδεση που μας επαναφέρει στη μεγάλη θεά, η οποία στην κεραμική και την κοροπλαστική απεικονίζεται ως μουσική θεότητα. Και οι σειρήνες, όπως είναι γνωστό, συνδέονταν με το τραγούδι και τη μουσική, και ως μουσικούς της λύρας τις συναντάμε να απεικονίζονται στο μεγαλύτερο μέρος των εικονογραφικών παραστάσεων.

Ποιός αφιέρωσε τις σειρήνες; Η σχέση τους με τη θάλασσα μας επιτρέπει να συσχετίσουμε την αφιέρωση στη μόνιμη σχέση του νησιού με τη ναυσιπλοΐα και τις θαλάσσιες δραστηριότητες. Εκεί που βρίσκεται η Λήμνος, σε ένα πολυσύχναστο θαλάσσιο σταυροδρόμι, ήταν ένα από τα προγεφυρώματα ανάμεσα στο Βόρειο Αιγαίο και τις περιοχές που έβλεπαν σε αυτό, την Ανατολία και τον Ελλήσποντο. Και η Ηφαιστία, που βρεχόταν από τη θάλασσα από τρεις μεριές, απλωνόταν προς αυτόν τον ίδιο γεωγραφικό και θαλάσσιο χώρο. Το συγκεκριμένο ιερό έλεγχε οπτικά τον κυριότερο λιμενικό σταθμό του οικισμού, έναν σταθμό με έντονη κυκλοφορία είτε από ντόπιους ναυτικούς είτε από περαστικούς από το νησί, όπως υποδεικνύουν και τα πολυάριθμα εισηγμένα αντικείμενα. Οι πήλινες Σειρήνες, λοιπόν, θα

μπορούσαν να είχαν αφιερωθεί με αποτροπαϊκή λειτουργία για να τις καταστήσουν ευνοϊκές και να απομακρύνουν τους κινδύνους της ναυσιπλοΐας. Εξάλλου, η ρότα ανάμεσα στο Βόρειο Αιγαίο και τον Ελλήσποντο προκαλούσε τον φόβο ήδη στους αρχαίους ναυτιλλόμενους εξαιτίας των μελτεμιών, του δυνατού αέρα που ακόμη σήμερα προκαλεί βίαιες θύελλες που φτάνουν τα 10 μποφόρ. Ανάμεσα στις δυνάμεις των σειρήνων, πράγματι, ήταν και το ότι μπορούσαν να ηρεμήσουν τους ανέμους ή και να τους σταματήσουν εντελώς. Προς ενίσχυση της σύνδεσης ανάμεσα στην αφιέρωση πήλινων σειρήνων και τη ζωή στη θάλασσα είναι η παρουσία, στο ιερό της Μεγάλης Θεάς, άλλων αναθημάτων που μπορούν να συσχετιστούν με τη ναυσιπλοΐα και με την αλιεία όπως καμάκια, αγκίστρια, βολίδες βυθομέτρησης και δακτύλιοι ανάκτησης της άγκυρας.

Μια εικονογραφική παράδοση των Σειρήνων πιστοποιείται και σε άλλα κέντρα του βόρειου Αιγαίου και της Μικράς Ασίας, αλλά στη Λήμνο φαίνεται να έχει γνωρίσει, εκτός από μια ιδιαίτερα αξιόλογη παρουσία, μια ιδιότυπη επεξεργασία, ικανή να συνδέσει τη θάλασσα με τη μουσική διαμέσου της μορφής της Μεγάλης Θεάς.

Dott. Germano SARCONE

Scuola Normale Superiore, Pisa

gerrysarcone92@gmail.com